

УДК 329.13.052:[328.123:342.8](477)“199”

ЗА КРОК ДО СВОБОДИ: ДЕМОКРАТИЧНА ОПОЗИЦІЯ У ПАРЛАМЕНТСЬКІЙ ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ 1990 р.

Ігор ПІДКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

Висвітлено участь опозиційних сил у виборах до Верховної Ради Української РСР. Простежено процес інституційного становлення опозиційного виборчого об'єднання – Демократичного блоку України. Аналізуючи хід парламентської виборчої кампанії 1990 р., автор дослідив тактику, методи і форми ідеологічного та політичного протистояння народної опозиції та її комуністичних опонентів у боротьбі за здобуття депутатських мандатів. Значну увагу присвячено розгляду спільних рис і особливостей програмних вимог різних сегментів опозиційних сил, розглянуто характер взаємодії та причини протиборства демократичних кандидатів у електоральному змаганні. З'ясовано складові успіху і причини невдач опозиційних кандидатів у виборчих парламентських перегонах.

Ключові слова: Верховна Рада Української РСР, перебудова, виборче законодавство, політична опозиція, Демократичний блок України, виборча кампанія, парламентаризм.

Однією з ключових подій трансформаційних перетворень у СРСР періоду *перебудови* стали вибори народних депутатів СРСР 1989 р., під час яких радянська система, котра впродовж десятиліть свого функціонування принципово не сприймала ідей парламентської демократії, вперше дозволила елементи вільного і змагального виборчого процесу. Наступним етапом реформування існуючого політичного режиму, вже на регіональному рівні, стали вибори до Верховних Рад союзних республік, зокрема, й Української РСР.

Ухвалення нового законодавства про вибори до Верховної Ради Української РСР знаменувало початок передвиборної кампанії, яку було офіційно започатковано 3 грудня 1989 р. Зі стартом виборчих перегонів демократичний табір розгорнув активну діяльність із політичної та організаційної консолідації своїх зусиль. У цей період, як зазначав заступник голови Руху Михайло Горинь, вибори стали головною турботою всіх демократичних сил¹.

Одним із ініціаторів гуртування та координації діяльності опозиційних до влади структур у ході виборчої кампанії виступив Народний Рух України за перебудову (НРУ), найпотужніша опозиційна громадсько-політична організація². 3 листопада

¹ Інформація про деякі події Львівській області, 16 листопада 1989 р., ф. П-3, оп. 62, спр. 525, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), арк. 43.

² Відповідальним із питань виборів у Секретаріаті НРУ став Сергій Одарич.

1991 р. у Києві відбулася нарада керівництва НРУ з питань підготовки виборів народних депутатів, де було вирішено висувати єдину узгоджену кандидатуру від Руху у кожному окрузі³. Одночасно у складі крайових рухівських органів були створені передвиборчі центри, що мали займатися підготовкою і проведенням виборів. Побудова цієї організаційної схеми передбачала існування Республіканського центру координації виборів, що мав діяти при Секретаріаті НРУ, і крайових осередків при Координаційних радах крайових організацій⁴. Низовою ланкою цієї структури визначався районний центр – один на кілька виборчих округів. У низових осередках створювали виборчі комітети⁵.

Для ефективного ведення виборчої кампанії рухівські структури проводили аналіз соціально-демографічного і національного складу виборців за округами, вивчали виборчі документи інших країни (США, Канади, Великої Британії). Центр координації виборів при Секретаріаті НРУ видавав бюлетень під назвою “За народний парламент” та інформаційні вісники на допомогу організаторам виборчої кампанії (всього вийшло 11 номерів)⁶.

У передвиборчий період НРУ виступив за обмеження заходів, а ставку зробив на конкретні дії. Зокрема, однією з таких акцій стала допомога медикаментами дітям, які постраждали від Чорнобильської катастрофи (ліки закупили за кошти канадських українців)⁷.

Важливим кроком до об’єднання опозиційних сил на старті виборчої кампанії стало формування об’єднання демократичних сил у загальнонаціональному масштабі. Ще 21 жовтня 1989 р. Велика Рада Руху ініціювала створення *Демократичного блоку виборців України*⁸, організаційне оформлення якого відбулося 18 листопада 1989 р. у Києві. Співзасновниками Демократичного блоку (скорочено – Демблок) виступили представники 43 громадських організацій України, переважно національно-демократичного спрямування, серед яких Рух, Українська гельсінська спілка, Товариство української мови імені Т. Шевченка (ТУМ), Товариство “Меморіал”, “Зелений світ” та ін. На нараді

³ Інформація про деякі події Львівській області, 16 листопада 1989 р., ф. П-3, оп. 62, спр. 525, ДАЛО, арк. 43.

⁴ Інформація про нараду представників низових осередків НРУ, 20 грудня 1989 р., ф. П.-3, оп. 62, спр. 803, ДАЛО, арк. 70.

⁵ Інформація про нараду представників низових осередків НРУ, 20 грудня 1989 р., ф. П.-3, оп. 62, спр. 803, ДАЛО, арк. 72.

⁶ За народний парламент. Бюлетень центру координації виборів при Секретаріаті НРУ, № 1, грудень 1990 р., ф. 270, оп. 2, спр. 3, Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), арк. 1.

⁷ Інформація про деякі події Львівській області, 16 листопада 1989 р., ф. П-3, оп. 62, спр. 525, ДАЛО, арк. 43.

⁸ Звернення Великої Ради НРУ за перебудову до виборців у зв’язку зі створенням Демократичного блоку виборців України, ф. 270, оп. 1, спр. 82, ЦДАГО України, арк. 60–61.

⁹ Інформаційне повідомлення Пресової служби України, ф. 270, оп. 1, спр. 81, ЦДАГО України, арк. 2.

було ухвалено Виборчий маніфест Демократичного блоку України й створено Комітет координації виборів⁹.

Відразу зауважимо, що до складу Демократичного блоку не увійшли представники найпотужніших шахтарських страйкових комітетів, а також числені неформальні об'єднання “нової хвилі” Сходу і Півдня України, які перебували поза межами політичного впливу Руху. Ці політичні суб'єкти виборчого процесу ідеологічно позиціонувалися як прихильники концепції демократичного соціалізму, ліберально-демократичних, анархістських та інших поглядів, організаційно структуризувалися як комітети, асоціації виборців, кандидатів у депутати тощо й проводили виборчу кампанію цілком автономно.

Однак, незважаючи на різку активізацію різноманітних політизованих формувань, на політичній арені у ході виборчої кампанії, найорганізованішою і найвпливовішою силою опозиційного табору все ж залишався Демблок. Формуючи широке передвиборче об'єднання, НРУ і його політичні союзники намагалися вирішити кілька насущних проблем. Найголовнішою серед них було об'єднання організаційних і людських ресурсів для ведення передвиборчої боротьби.

Передвиборча програма опозиційних сил була сформульована у Виборчому маніфесті Демократичного блоку України¹⁰. Документ давав загальну характеристику перебудові як “безперспективному” і “безрезультативному” процесу, зазначалося, що існуючий режим спричинив “тоталітарну організацію суспільства, яка повністю виявила свою неспроможність і призвела до економічного, духовного і морального занепаду, екологічної катастрофи”. Йшлося, що Демблок виступає за: політичний і економічний суверенітет України; політичний плюралізм і багатопартійну систему; запровадження різноманітних форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу; легалізацію УГКЦ і УАПЦ. Маніфест закликав до об'єднання всіх демократичних сил задля обрання кандидатів, що “зможуть забезпечити народу України свободу, добробут, справедливість”.

Передвиборча платформа організацій-учасниць Демблоку диференціювалась у залежності від політичної платформи організації-члена або регіону. Зокрема, у зверненні регіонального відділення Демблоку в Павлограді (Дніпропетровська обл.) основну увагу приділено соціально-економічним і екологічним проблемам регіону (Західний Донбас), питанням розвитку освіти і культури у місті. Політичні питання у програмі павлоградців мали, в основному, декларативний характер і не включали жодного пункту із виборчого маніфесту Демблоку¹¹. Одночасно, програма Демблоку в Одесі взагалі була наскрізь просякнута соціалістичною риторикою: повсюдно вжито терміни “по-ленінськи”, “соціалізм” тощо. Майбутнє

¹⁰ Виборчий маніфест Демократичного блоку України, ф. 1, 270, оп. 2, спр. ЦДАГО України, арк. 1.

¹¹ *Альтернатива*, лютий 1990.

УРСР автори документа вбачали у складі СРСР як федерації суверенних держав. Спільним для програмних документів цих обох регіональних відділень Демблоку була відсутність вимог щодо вирішення національно-культурних проблем, важливих для виборців центрально-західних регіонів України.

Значно радикальніше були налаштовані виборці центральної частини республіки. Прикладом цього є гасла, що їх обстоював напередодні виборів *Громадянської фронт сприяння перебудові у Житомирі*. Зокрема, Громадянський фронт вимагав відставки обкому КПУ, передачу всієї повноти влади в місті та в області Тимчасовій координаційній раді, а приміщення обкому – для потреб Ради¹²; ліквідацію газети “Радянська Житомирщина” як органу обкому партії і створення на її базі газети Тимчасової ради; керівникам МВС, КДБ пропонувалось “стати на бік народу і підтримати його законні вимоги”; армії – “не виступати проти свого народу і підтримувати нейтралітет”¹³.

У західних областях республіки серед виборчих гасел домінували національно-демократичні цінності. Львівська крайова організація НРУ йшла на вибори під гаслами суверенітету України (закликала “вважати чинними на території України лише ті закони, які затвердить новий склад Верховної Ради республіки”) і прийняття нової Конституції України, вимагала ухвалення законів про національну символіку, інститут громадянства, республіканську грошову одиницю, створення республіканських військових формувань тощо¹⁴.

Щодо питання національно-державного устрою Радянського Союзу, то жодна політична опозиційна сила не ставила за мету досягнення незалежності Української РСР. Програми опозиційних кандидатів рясніли закликами укладення нового Союзного договору, а згадки про “реальний суверенітет”, “самостійність”, “незалежність” мали декларативно-риторичний характер і кожен кандидат вкладав у ці поняття свій політико-правовий зміст.

Лідери УГС, які болотувалися у Галичині – В’ячеслав Чорновіл і Левко Лук’яненко, у своїх передвиборчих програмах теж відкрито не ставили питання про державну незалежність України. Зокрема, у передвиборчих агітках Л. Лук’яненка хоча й звучали певні самостійницькі нотки (закони СРСР набували чинності на території України тільки після їх схвалення Верховною Радою УРСР, передбачалося створення незалежної республіканської армії, запровадження контролю за міграцією населення¹⁵), але прямої згадки про державні перспективи України, крім загальних фраз (“визволення України з ганебного стану національного безправ’я і приниження”, “перетворення українського народу із

¹² Інформація о Пленуме ЦК КПУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2725, ЦДАГО України, арк. 27.

¹³ *Радянська Україна*, 21 лютого 1990.

¹⁴ Платформа Львівської крайової організації НРУ за перебудову до виборів народних депутатів Української РСР, ф. П-3, оп. 62, спр. 608, ДАЛО, арк. 107.

¹⁵ Аналітичний матеріал Львівського обкому партії “Критичні зауваження до окремих передвиборчих матеріалів”, ф. П-3, оп. 62, спр. 801, ДАЛО, арк. 99.

¹⁶ *Трибуна лектора*, серпень 1990.

безправного наймита московських міністерств в народ вільних громадян»¹⁶) не було.

У начерку передвиборчої програми В. Чорновола (серпень 1989 р.) питання про державну незалежність України також не стояло. У програмі зазначалося, що першочерговим законодавчим актом має стати Закон про державний суверенітет України, який “встановлює пріоритет республіканського законодавства щодо союзного, проголошує землю, її надра, води та інші природні ресурси України її національним багатством і неподільною власністю”¹⁷. Навіть такі радикально налаштовані політики, як голова ЛОО УГС Богдан Горинь, відкрито не висловлювалися за незалежність, а використовували нейтральніше гасло – “Від імперії до суверенних республік”.

І все ж, окремі непримиренні борці з “імперією та партократами” у західному регіоні республіки відкрито пропагували ідею державного статусу України. Так, і колишній політв’язень Степан Хмара, і лідер львівського СНУМу Ігор Деркач у своїх програмах закликали до побудови “незалежної демократичної Української держави”¹⁸. На передвиборчих мітингах подібні заклики лунали частіше, наприклад, з вуст майбутнього парламентаря, члена УГС Марії Куземко, яка закликала рішуче боротися за “створення незалежної самостійної України”¹⁹.

Дражливе для суспільства питання, навколо якого виникало багато чуток і спекуляцій – питання державно-адміністративного устрою суверенної України, не висвітлювалося в офіційних програмах кандидатів. Цікаво, що і лідер УГС В. Чорновіл²⁰, і один із молодих лідерів львівських комсомольців Ігор Гринів²¹, наголосимо – у виступах на масових заходах – допускали, у майбутньому, уконституювання України як федеративної держави. Зокрема, В. Чорновіл зазначав: “Моя виборча програма передбачає найширшу національно-культурну автономію для всіх національностей. Мій проект федеративного устрою майбутньої української держави і нийширшого самоуправління дає можливість всім національним меншинам вирішувати самим всі свої проблеми, у тому числі, національно-культурні і мовні”²². Згодом, на всі закиди щодо його прихильності

¹⁷ В’ячеслав Чорновіл, *Моя передвиборча програма. Начерк* (Львів: Ротапринтне видання без вихідних даних. 1989), 3.

¹⁸ Програми кандидатів у народні депутати УРСР С. Хмари, І. Деркача, ф. П-3, оп. 62, спр. 804, ДАЛО.

¹⁹ Про партійно-політичне забезпечення виборів народних депутатів Української РСР та місцевих Рад народних депутатів. Інформація секретаря обкому В. Шемчука, ф. 1, оп. 39, спр. 27, Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), арк. 5–6.

²⁰ Обращение кандидата в депутаты Верховного Совет УССР Вячеслава Чорновола к русскому населению Украины, ф. П-3, оп. 62, спр. 801, ДАЛО, арк. 84.

²¹ Критичні зауваження до окремих передвиборчих матеріалів, ф. П-3, оп. 62, спр. 801, ДАЛО, арк. 102.

²² Обращение кандидата в депутаты Верховного Совет УССР Вячеслава Чорновола к русскому населению Украины, ф. П-3, оп. 62, спр. 801, ДАЛО, арк. 84.

²³ В’ячеслав Чорновіл, “Виступ під час болотування на посаду Голови Верховної Ради Української РСР 29 травня 1990,” Бюлетень Верховної Ради Української РСР (1990): 59.

до ідеї федеративного устрою В. Чорновіл відповідав, що це мало відбутися тільки після утвердження України як незалежної і демократичної держави²³. Що ж до офіційних програм кандидатів від Демблоку (Руху, чи УГС), то у них немає і натяку на якийсь особливий статус Галичини чи у вигляді самоврядної території, чи автономії, чи вільної економічної зони (надання такого статусу окремим регіонам набуло у цей період у Союзі широкого розмаху). Єдиним кандидатом (що прикметно – він не був вихідцем із Галичини), який у своїй програмі висловився за “перетворення Львівщини у вільну економічну зону”, став Іван Драч²⁴. То ж, будь-які звинувачення демократичних сил у розпалюванні сепаратистських настроїв не мали під собою найменшого підґрунтя.

Проблемою, яка вносила певний політичний дисонанс у табір опозиції, стало питання про ставлення до кандидатів-комуністів і підтримку на виборах партійних функціонерів. У цій ситуації у центральних і східних областях опозиційні сили шукали шляхи для співпраці з реформаторським крилом Компартії, а на заході спробам такої співпраці протидіяла “непримиренна опозиція” – УГС і СНУМу.

Українська гельсінська спілка йшла на вибори під гаслом “Ради без партапарату”²⁵, але допускала співпрацю з окремими представниками Компартії. Організаціями, які ж висунули гасло “Ради без комуністів!” були радикальні політичні сили – УНДЛ і СНУМ. За представницькі органи влади без висуванців від КПРС виступали і молодіжні організації Галичини, зокрема, товариство “Паростки”²⁶.

Передвиборча боротьба під час кампанії велася не тільки в області ідеології, але набула форм запеклого політичного протистояння. Опозиція, яка не мала повноцінного доступу до засобів масової інформації, використовувала для пропаганди своїх поглядів, перш за все, масові заходи, які могли охопити широкі кола потенційних виборців. Наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. хвиля мітингів із вимогою відставки обласного і міського партійного керівництва прокотилася більшістю регіонів України. Мітингували Харків²⁷, Запоріжжя²⁸, Херсон²⁹, Рівне³⁰,

²⁴ Програми кандидатів у народні депутати УРСР, ф. П-3, оп. 62, спр. 804, ДАЛО, арк. 14.

²⁵ Тарас Батенко, *Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня* (Львів: Кальварія, 1997), 167.

²⁶ *Українське юнацтво*, лютий 1990.

²⁷ Інформація об общественно-политической обстановке в области, ф. П.-2, опис 207, спр. 659, Державний архів Херсонської області, арк. 54.

²⁸ Справка о подготовке и проведении выборов народных депутатов УССР и местных Советов 4 марта 1990 г. (Запорожская область), ф. 1, оп. 32, спр. 2746, ЦДАГО України, арк. 51.

²⁹ Інформація о встрече кандидатов в народные депутаты 11 февраля 1990 г., ф. 1, оп. 32, спр. 2746, ЦДАГО України, арк. 129.

³⁰ Про громадсько-політичну обстановку у Рівненській області, 27 лютого 1990 р., ф. 1, оп. 32, спр. 2872, ЦДАГО України, арк. 82.

³¹ Інформація о митингах, состоявшихся в республике 25 февраля 1990 г., ф. 1, оп. 32, спр. 2767, ЦДАГО України, арк. 44.

³² Об общественно-политической обстановке в республике в ходе избирательной кампании, январь-февраль 1990 г., ф. 1, оп. 32, спр. 2725, ЦДАГО України, арк. 5.

Донецьк і Полтава³¹, вже не згадуючи перманентні мітингові пристрасті у Києві, Рівному, Львові, Івано-Франківську і Тернополі³². Загалом у цей період відбулося 1 565 масових заходів, зокрема, 732 несанкціоновані мітинги опозиції, в яких взяли участь близько 2 млн осіб³³.

Особливо драматично політичні події розгорталися у Чернігові та Чернівцях, коли зловживання місцевого партійного керівництва вивело на вулицю тисячі людей. “Туристична революція” у Чернівцях³⁴ і “Ковбасна революція” у Чернігові³⁵, розширивши географію т. зв. провінційних революцій, які вибухали по всьому СРСР, привели до заміни всього партійного керівництва цих областей³⁶. Упродовж перших двох місяців 1990 р. (тобто майже напередодні виборів) під тиском незатихаючих протестних акцій ЦК КПУ був змушений змінити третину перших секретарів обкомів партії, низку голів облвиконкомів³⁷, не кажучи вже про численні кадрові перестановки на міському і районному рівнях влади³⁸.

Для забезпечення у ході виборів позитивного результату партапарат застосовував увесь арсенал доступних засобів – від “аврального” вирішення кадрових питань до широкомасштабного застосування адміністративного ресурсу в передвиборчій боротьбі. Нагаючись не допустити політичних опонентів до сесійних зал Рад, і, таким чином, утриматись при владі, партійно-державні чиновники використовували старі, перевірені часом методи – задобрення виборців (а фактично підкуп дефіцитними товарами чи послугами), відверті махінації виборчих комісій, безпідставні відмови реєстрації кандидатів від демократичних організацій, фальсифікації, наклепи на політичних опонентів. Зокрема, заклики опозиціонерів до відставки партійного керівництва Кіровограда через різке загострення соціально-економічної ситуації, перший секретар обкому М. Самілик пояснив підбурюванням до загального страйку і захоплення влади “емісарами” зі Львова та Тернополя. Проте, виступ компартійного лідера дезавував начальник обласного управління КДБ Е. Левицький, який офіційно заявив, що “нічого подібного у місті не було: ні двох автобусів, як казали, з іногородніми людьми, ні листівок із закликом про страйк і захоплення влади”³⁹.

³³ О некоторых тенденциях развития негативных проявлений в республике и мерах по их предупреждению, ф. 1, оп. 32, спр. 2872, ЦДАГО України, арк. 41.

³⁴ *Радянська Україна*, 7 січня 1990.

³⁵ Об обострении общественно-политической обстановки в Черниговской области, ф. 1, оп. 32, спр. 2899, ЦДАГО України, арк. 17-19.

³⁶ *Радянська Україна*, 24 січня 1990.

³⁷ *Радянська Україна*, 11 лютого 1990.

³⁸ Протягом січня–лютого 1990 р. було відправлено у відставку перших секретарів обкомів партії Харківської обл. (В. Мисниченко), Закарпатської обл. (Г. Бандровський), Ворошиловградської обл. (І. Ляхов), Чернівецької обл. (І. Нівалов), Івано-Франківської обл. (І. Посторонко), Чернігівської обл. (Л. Палажченко), Донецької обл. (А. Вінник), Хмельницької обл. (В. Дикусаров); голів облвиконкомів Тернопільської обл. (О. Товстановський), Чернігівської обл. (М. Гришко), Чернівецької обл. (В. Ленчинський), Житомирської обл. (В. Ямчинський).

³⁹ *Радянська Україна*, 20 лютого 1990.

Для досягнення прийняттого результату партапаратники не гребували й методами, які не можна назвати ні законними, ні моральними. Так, в інструктивних матеріалах Львівський обком партії рекомендував партактиву “на кожну виборчу дільницю скерувати представників від партійних комітетів. Ці представники повинні проявляти бійцівські якості, передбачити, що багато виборців (особливо престарілі й малограмотні) на виборчих ділянках будуть звертатися за допомогою в голосуванні. Необхідно, щоб цю допомогу надавали наші люди”⁴⁰.

Партапарат постійно чинив тиск на хід реєстрації кандидатів від демократичних організацій. Українська екологічна асоціація “Зелений світ” і ТУМ інформували ЦВК про численні конфліктні ситуації як на стадії висунення кандидатів у народні депутати, так і на стадії їх реєстрації. Факти свідчать про широку “географію” таких конфліктів. У Києві з різних причин не зареєстрували понад 100 кандидатів у народні депутати від асоціації “Зелений світ”⁴¹. Упродовж кількох днів січня 1990 р. тривав мітинг-пікет із вимогою реєстрації кандидатами у народні депутати голови Тернопільської УГС Лева Горохівського і члена Крайової Ради НРУ Віктора Колінця⁴².

Велику небезпеку не тільки для ведення виборчої кампанії, але й розвитку процесів демократизації в цілому, несли спроби психологічного тиску (залякування, погрози, судове переслідування), а інколи і фізичних розправ щодо кандидатів від Демблоку. 27 лютого 1990 р. у Ленінському районі Києва відбувся суд над головою правової комісії Руху, кандидатом у народні депутати Д. Поїздом. За участь у несанкціонованому мітингу його заарештовано і притягнуто до адміністративної відповідальності, що порушувало ст. 15 Закону про вибори, оскільки кандидат у народні депутати володів недоторканістю на час виборів⁴³. У с. Цвіркунах під Харковом 15 міліціонерів ходили по хатах членів ТУМу, погрожуючи та ображаючи людей, а довкола будинку кандидата в депутати до Верховної Ради М. Неізвесного встановили чергування, дружину водили селом під конвоєм, розпустили чутки, що це подружжя злочинців. 21 січня у Києві міліціонери побили двох кандидатів – Зубкова і Мурашова з їхніми довіреними особами⁴⁴. І подібні випадки були непоодинокими. Зокрема, 25 лютого 1990 р. у с. Углі Тячівського району Закарпатської обл. на кандидатів у депутати від Демблоку М. Крулька і О. Ороса, які прибули на зустріч з виборцями, вчинили напад шестеро невідомих осіб під безпосереднім керівництвом трьох офіцерів тячівської міліції⁴⁵. Оригінальним способом влада хотіла вивести з передвиборчої

⁴⁰ Матеріали ОК КПУ “О выборной кампании”, ф. П-3, оп. 62, спр. 803, ДАЛО, арк. 145.

⁴¹ *Літературна Україна*, 15 лютого 1990.

⁴² Віхи діяльності обласної організації Української Республіканської Партії, ф. р-3447 (Тернопільська обласна організація УРП), оп. 1, спр. 1, ДАГО, арк. 4.

⁴³ *Досвітні вогні*, березень 1990.

⁴⁴ *Голос відродження. Видання Української Гельсінської Спілки*, березень 1990.

⁴⁵ *Карпатська Україна*, березень 1990.

кампанії майбутнього народного депутата І. Гриніва, члена крайової ради Руху. Львівський військкомат спробував відправити його та ще кількох кандидатів від Демблоку (зокрема, Л. Захарчишина, Я. Фішера та ін.) на перепідготовку у Підмосков'я.

Рішучу готовність Демблоку дати бій партапарату на виборах поділяли не всі представники демократичного табору. В Україні знайшлися опозиційні сили та окремі політики, які закликали громадян не брати участь у виборах. Їхні аргументи зводилися до того, що “так звана УРСР утворена внаслідок агресії військ РРФСР, отже вона є незаконною, незаконним є її уряд, її закони і рішення уряду”⁴⁶. Саме звернення такого змісту і заклики не брати участь у голосуванні оприлюднила напередодні виборів Українська національна партія⁴⁷. З подібною заявою виступив і Сергій Набока. Правозахисник і голова Українського культурологічного клубу, першої республіканської громадської організації періоду перебудови, аргументував свою позицію тим, що Ради – це структура накинута Україні, й “залучаючи опозиціонерів до “влади” ... наші царі та царенята прикують незалежні рухи, інтегрують їх в систему, надають позірної законності злочинній імперії”⁴⁸. Проте відкрито агітувати за бойкот виборів до Верховної Ради жодна політична сила не наважилася, оскільки Україна залишалася чи не єдиною республікою СРСР, де заклики до бойкоту виборів вважались карним злочином (ст. 14 Закону про вибори депутатів місцевих рад народних депутатів Української РСР).

Посилаючись на цю статтю, влада чинила репресивні дії щодо опозиційних кандидатів та їх груп підтримки, зокрема, проводила конфіскацію агітаційних матеріалів та незалежної преси. У ці дні УНВІС повідомляла про обшук автывки, якою їхали відомі діячі опозиції А. Лупиніс та О. Шевалдін і конфіскацію тисячі примірників журналу “Шляхи” із програмою партії Демократичний союз, яка передбачала бойкот виборів⁴⁹. Дійсно, в інших республіках СРСР низка політичних груп закликала громадян не брати участь у виборах, пропонуючи свої варіанти формування представницьких органів державної влади. Так, у РРФСР Демократичний союз заявляв: “У рамках існуючої Конституції вибори до органів влади і сама влада є у кращому випадку пародією на народовладдя. Вважаємо свою участь у них неприпустимою, так як вибори на однопартійній основі можуть сприяти тільки погіршенню політичного плюралізму. Ні – керівній і спрямовуючій силі КПРС! Ні – антидемократичній виборчій системі!”. Таку ж позицію зайняв Латвійський демократичний союз (ЛДС), який у своїй заяві від

⁴⁶ Спадщина. Інформаційний вісник історико-просвітницького товариства “Спадщина”, жовтень 1990.

⁴⁷ Про деякі тенденції розвитку громадсько-політичних формувань на Україні, ф. П-3, оп. 62, спр. 863, ДАЛО, арк. 45.

⁴⁸ Голос відродження. Видання Української Гельсінської Спілки, березень 1990.

⁴⁹ Незалежність. Спецвипуск УНДЛ і Транснаціональної радикальної партії (Архів автора), 1989, 5.

23 жовтня 1989 р. зазначав: “Вся ця видимість демократії необхідна КППС для того, щоб узаконити свою владу. ЛДС оголошує бойкот виборів, до чого закликає і всіх людей Латвії. Єдиним законним представником Латвії ми вважаємо народ Латвії, який через громадянські комітети і з’їзди громадян міг би нарівних говорити з незаконним урядом КППС про повернення йому влади”⁵⁰.

Демократичні сили звинувачували (і небезпідставно) партапарат у розв’язанні антирухівської пропаганди, розпалюванні міжконфесійного протистояння, сянні почуття недовіри між окремими групами суспільства, щоб таким чином ослабити і дискредитувати опозицію. У відозві УГС заявлялося: “Реакційне крило Компартії намагається дезорганізацією постачання спровокувати антидефіцитні заколоти, щоб розв’язати збройний наступ і встановити знову тотальну диктатуру. З допомогою ієрархії православної церкви партократія розпалює ворожнечу поміж греко-католиками та православними української автокефальної і російської православної церков. Вона намагається посіяти підозру поміж українцями західних і східних областей”⁵¹. Не вдаючись до аналізу ролі церковних організацій у виборчій кампанії, лише зазначимо, що низка керівників від влади піддалися спокусі використати авторитет Церкви для здобуття депутатського мандата. Так, голова Закарпатського облвиконкому М. Мальованик 5 лютого 1990 р. зібрав у Тячеві 70 священників Російської православної церкви Мукачівсько-Ужгородської єпархії, де через благочинного давав настанови, щоби останні голосували під час виборів за нього, не забуваючи при цьому повчати, що “Рух – від Сатани”⁵². А в Одесько-Херсонській єпархії благочинний Котовського благочиння протоєрей О. Мельник звернувся з посланням до настоятелів цієї округи, в якому переконував вірян голосувати на виборах виключно за секретаря Одеського обкому КПУ Р. Боделана⁵³.

Напередодні виборів республікою прокотилася хвиля провокаційних чуток про можливі погроми російського та єврейського населення і військовиків. Це наштовхувало на думку, що певним колам різка дестабілізація суспільно-політичної ситуації була на руку, позаяк нагнітання нестабільності, непевності й страху могло сприяти обранню до парламенту представників влади чи силових структур⁵⁴.

Поряд із дестабілізуючим впливом на населення різноманітних чуток, температуру суспільних фобій на політичному ґрунті підігрівали й реальні провокації. 9 лютого 1989 р. у Мукачеві невідома особа вночі обстріляла

⁵⁰ *Свободное слово. Орган партии Демократический союз*, 14 ноября 1989.

⁵¹ *На руїні. Щотижневик Київської філії УГС*, березень 1990.

⁵² *Карпатська Україна. Незалежне видання Мукачівської територіальної філії УГС*, березень 1990.

⁵³ Іван Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Книга перша* (Київ: Либідь, 1994), 291.

⁵⁴ Щодо сподівань на обрання депутатами співробітників силових структур, то такі розрахунки частково оправдалися, оскільки 28 новообраних депутатів ВР служили в армії, органах МВС і держбезпеки (серед них – 14 генералів), працювали у прокуратурі.

приміщення міському Компартії. Серед сімей військовиків у Закарпатті, яких виводили з держав-членів Варшавського договору, поширилися чутки про “закарпатський варіант Карабаху”⁵⁵. Інформація про “підготовку екстремістами погромів у Києві родин військовослужбовців” ширилася й у військових частинах Київського військового округу, при чому здійснювали це високі чини, зокрема, заступник командувача округу генерал Цветков⁵⁶. Народний депутат СРСР від Житомирщини А. Ярошинська звинувачувала партапарат у “нагнітанні психозу і залякуванні населення закавказьким варіантом і кровопролиттям”⁵⁷. Особливо загострилися ці інсинуації після передач Центрального телебачення і публікацій у пресі про антисемітські прояви у Москві та Ленінграді, їх відголоси в Одесі та Харкові⁵⁸. Винуватців ескалації ситуації влада шукала недовго – у коментарі для газети “Вечерня Одесса” перший заступник голови КДБ УРСР В. Євтушенко заявив: “Окремі націоналістично настроєні особи, демагоги і політики допускають безвідповідальні дії і заяви, що сприяють розпалюванню шовіністичних, націоналістичних, антисемітських настроїв, поширенню провокаційних чуток про можливі антигромадянські прояви аж до погромів. ... На мітингах виголошуються сепаратистські лозунги, пропагуються петлюрівщина і бандерівщина. Все це і викликає стурбованість людей, створює громадське напруження”. Менш заполітизовано і професійніше прокоментував цю ситуацію заступник міністра внутрішніх справ УРСР В. Дурдинець: “На жаль, ці брудні чутки є. І вони підігриваються”, але “мушу сказати, що фактів погромів чи подібних злочинів немає. Не встановлено і проявів підготовки до чогось такого”⁵⁹. Слід визнати, що окремі громадяни під впливом атмосфери гострого політичного протистояння чинили протиправні дії “підбурювального характеру”, які, однак, аж ніяк не можна кваліфікувати як скоординовані акції певних політичних сил. Зокрема, у вересні 1989 р. у районному центрі Львівщини – Бродах, група неповнолітніх розповсюджувала листівки із закликами до розправи над представниками російського та єврейського населення⁶⁰, а в жовтні 1989 р. плакати подібного змісту з’явилися у Стрию⁶¹. Подібні прояви були поодинокими,

⁵⁵ *Карпатська Україна. Незалежне видання Мукачівської територіальної філії УГС*, березень 1990.

⁵⁶ *На руїні. Щотижневик Київської філії УГС*, 11–18 березня 1990.

⁵⁷ Правительственная телеграмма народного депутата СССР А. Ярошинской ЦК КПУ В. Ивашко, ф. 1, оп. 32, спр. 2767, ЦДАГО України, арк. 38.

⁵⁸ Информация об общественно-политической обстановке в области, ф. П.-2, оп. 207, спр. 659, ДАХО, арк. 55.

⁵⁹ *Радянська Україна*, 3 лютого 1990.

⁶⁰ Лист у Львівський обком Компартії України Бродівської групи Народного Руху за перебудову, 11 жовтня 1989 р., ф. П-3, оп. 62, спр. 558, ДАЛО, арк. 47.

⁶¹ Информация по уголовным делам находящимся в производстве органов прокуратуры в УВД Львовской области, связанных с нарушениями общественного порядка, 26 жовтня 1989, ф. П-3, спр. 539, ДАЛО, арк. 49.

мали побутове забавлення (про що свідчать, хоча би, протоколи допитів затриманих⁶²), і виникали внаслідок емоційно-спонтанних рішень окремих осіб чи невеликих груп громадян.

Враховуючи всю небезпечність і непередбачуваність таких проявів, демократичні сили звернулися до громадськості республіки з низкою заяв. У пресі зі спростуванням чуток про підготовку погромів напередоні виборів виступили письменники Володимир Яворівський та Юрій Мушкетик⁶³. Не залишились осторонь врегулювання цієї гострої проблеми і ті політичні сили, які офіційна влада найчастіше звинувачувала у “розпалюванні національної ворожнечі”, зокрема УГС. У відкритому листі до росіян в Україні і військовослужбовців один із лідерів Спілки В. Чорновіл запевняв, що “ворог у нас спільний – ті, хто намагаються натравити нас один на одного, щоб втопити у чужій крові власну неспроможність. Не дамо розсварити себе, не допустимо у себе Фергани і Сумгаїта”⁶⁴. Звернулися до громадян із приводу нагнітання ситуації і керівні органи НРУ. У заяві Секретаріату організації йшлося: “Рух є противником тих сил, які сьогодні насправді контролюють політичну ситуацію в країні, сил, що намагаються жити за законами вчорашнього дня”. “Ми категорично заявляємо про непричетність Руху до будь-яких акцій, що сіють міжнаціональну недовіру. Рух засуджує дії, спрямовані на нагнітання міжнаціональної напруженості”, – констатував докумен⁶⁵. Керівництво Руху просило надати радіо- і телеэфіри для ознайомлення зі змістом заяви якнайширших верств населення республіки, але отримало відмову через “нестачу ефірного часу”. У той самий час по республіканському радію виступила лідерка київської філії московської націонал-патріотичної організації “Пам’ять” Ніна Бойко⁶⁶.

“Погромів у Харкові не було!” – стверджував співголова харківського Руху Генріх Алтунян, – “Інформація в газеті “Труд” є свідомою провокацією її кореспондента”. Пресс-служба УГС у своїй заяві зазначила “Створюється враження, що подібними провокаційними публікаціями “інтернаціоналісти” з КПРС намагаються створити міжетнічну напруженість на Україні і підштовхнути різну кримінально-шовіністичну сволоту до дій, тим більше, що у “старшого брата” є “гарний” приклад”⁶⁷.

⁶² Информация по уголовным делам находящимся в производстве органов прокуратуры в УВД Львовской области, связанных с нарушениями общественного порядка, 26 жовтня 1989 р., ф. П-3, оп. 62, спр. 539, ДАЛО, арк. 50–51.

⁶³ *Літературна Україна*, 8 лютого 1990.

⁶⁴ Обращение кандидата в депутаты Верховного Совета УССР Вячеслава Чорновола у русскому населению, ф. П-3, оп. 62, спр. 801, ДАЛО, арк. 84.

⁶⁵ *Тернове поле*, березень 1990.

⁶⁶ *На руїні. Щотижневик Київської філії УГС*, 11–18 березня 1990.

⁶⁷ *Согласие* (г. Вильнюс), 19–25 февраля 1990.

Про непричетність до подібного типу інсинуацій заявляли і опозиція, і влада. На мітингах опозиції лунали звинувачення, що “чутки про погроми – з пленуму ЦК КПУ” (лютневого пленуму 1990 р.), оцінюючи який мітингувальники у Ворошиловграді заявили, що “Сталін був би задоволений пленумом”⁶⁸. Одночасно прокуратура Києва джерелами поширення чуток назвала “обивательські розмови та безвідповідальні виступи окремих мітингових ораторів”, а в матеріалах пленуму ЦК КПУ (“Про поточний момент”) стверджувалося, що КПУ “є сьогодні єдиною політичною силою, яка здатна забезпечити загальнонаціональні і національні інтереси громадян”. У цій ситуації постійних політичних опонентів могли розсудити тільки виборці, що вони власне і спробували зробити 4 березня 1990 р. Однак, передвиборче протистояння між владою та опозицією не припинялося до самого дня голосування, а в деяких випадках мало продовження і під час самого волевиявлення громадян.

Отже, із запровадженням нового, ліберальнішого виборчого законодавства в Україні розгорнулося запекле протистояння між владою та опозицією у боротьбі за депутатські мандати. Зі стартом виборчих перегонів опозиція зосередила свою діяльність на політичній та організаційній консолідації своїх ресурсів. Найвпливовішим передвиборчим опозиційним об’єднанням став Демократичний блок України. До складу Демократичного блоку не увійшли неформальні об’єднання “нової хвилі” південного сходу України, які ідеологічно позиціонувалися як прихильники демократичного соціалізму, ліберально-демократичних поглядів і виборчу кампанію провели автономно, проте, розглядали кандидатів-деблоківців як політичних союзників. Незважаючи на заклики до консолідації всіх демократичних сил, ідея створення єдиного виборчого демократичного фронту під час виборчих перегонів не була підтримана головними політичними гравцями.

У ході виборчої кампанії Демократичний блок став своєрідною “політичною парасолькою”, під захистом якої, з одного боку, отримали виборчий шанс рухівські кандидати, що зазнавали відкритого цькування владними структурами, з іншого – акумулювалися всі можливі організаційні ресурси опозиційних сил.

У середовищі опозиції не існувало єдиного підходу до вирішення наріжних проблем суспільства. Зокрема, передвиборча платформа колективних учасників Демблоку суттєво різнилася в залежності від політичної платформи організацій-члена або регіону, де вона діяла, що віддзеркалювало ідейно-політичну строкатість опозиційних сил. Якщо у центральному та західному регіонах домінували національно-державницькі вимоги, то на півдні та сході республіки основну увагу приділено соціально-економічним і екологічним проблемам. Однак, у цілому опозиційні кандидати у своїх програмах відстоювали широкі політичні

⁶⁸ Інформація о митингах, состоявшихся в республике, 25 лютого 1990 р., ф. 1, оп. 32, спр. 2767, ЦДАГО України, арк. 44.

та економічні перетворення з метою досягнення Україною реального суверенітету.

Революційні гасла докорінних змін у ході виборів відстоювали окремі депутати, які представляли радикальне крило опозиції, але подібні заклики не були характерними для опозиційного середовища в цілому. Зокрема, жодна політична сила не ставила питання про докорінну перебудову державного устрою СРСР чи, тим більше, не висувала гасла про державну незалежність України. Однак, у порівнянні із загальносоюзними виборами 1989 р., у республіці спостерігалось різке зростання антикомуністичних настроїв, що проявилось у масових виступах проти правлячої партії та існуючого політичного режиму (т. зв. провінційні революції). Гостра передвиборча боротьба спричиняла непорозуміння, протистояння, а інколи і відкрите взаємопоборювання серед висуванців від опозиції, що значно зменшувало їхні шанси на перемогу над кандидатами від влади.

Передвиборча боротьба під час кампанії велася не тільки у сфері ідеології, але й набула форм запеклого політичного протистояння. Однак, гострі політичні баталії у республіці не спровокували силових ексцесів на політичному, етнічному чи релігійно-конфесійному ґрунті, що мало місце під час виборчих кампаній в інших радянських республіках. Спроба владних структур напередодні виборів “розіграти” карту національної та релігійної нетерпимості, посіяти у суспільстві атмосферу непевності і страху з метою обрання до парламенту представників влади чи силових структур, викликали рішучу й одностайну протидію демократичних сил у відстоюванні громадянського миру в республіці.

Назагал, парламентська виборча кампанія 1990 р. продемонструвала політичну зрілість української опозиції, її відданість демократичним принципам і процедурам, налаштованість на безкомпромісну боротьбу за державний суверенітет України, тепер уже в новій якості – опозиційного парламентського блоку у Верховній Раді Української РСР.

IN A STEP TO FREEDOM: DEMOCRATIC OPPOSITION IN PARLIAMENTARY ELECTORAL CAMPAIGN 1990

Ihor PIDKOWA

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Mykhailo Hrushevskiy Chair of Modern History of Ukraine,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The publication of the law on the elections to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR began a fierce confrontation between the communist government and the opposition in the struggle for parliamentary mandates. With the start of the election, the democratic opposition began political and organizational consolidation of its forces. The most influential pre-election opposition group was the Democratic bloc of Ukraine, which included mainly national-democratic organizations (e.g.: Narodniy

Rukh Ukraine (People's Movement of Ukraine), the Ukrainian Helsinki Union, the Taras Shevchenko Ukrainian language society, etc.). The main force of the Democratic bloc became Narodny Rukh. The Democratic bloc did not include the organizations of the “new wave” from the South-East of Ukraine, which stood in positions of democratic socialism and liberal-democratic views and held the election campaign autonomously. However the leaders of these organizations evaluated the candidates from The Democratic bloc as political allies. Opposition leaders could not agree on creating a single electoral democratic front during the election.

During the elections, the Democratic bloc became a “political umbrella”, where members of Narodny Rukh fought for the mandate, and simultaneously (at the same time accumulated all the organizational resources of the opposition forces of the Republic).

The opposition did not have a united view on solving the main problems of society. In particular, the electoral platform of the participants in the Democratic bloc significantly varied, depending on the program of the member – organization or region in which the organization functioned.

In particular, in the central and western regions of the Ukrainian SSR national-state requirements prevailed, and in the South and East of the republic the main attention was paid to socio-economic and environmental problems. However, almost all the opposition candidates asserted a program of political and economic reforms in order to achieve the sovereignty of Ukraine. Only individual candidates put forward slogans of revolutionary changes, however, they represented small radical wing of the opposition. In particular, any political force put forward a slogan on Ukraine's state independence. However, in comparison with the all-Union elections in 1989, the republic witnessed a sharp rise in anti-communist sentiments, that was manifested in mass demonstrations against the ruling party and the existing political regime (the so-called provincial revolutions). The sharp election campaign led to confrontation, and sometimes even open competition between the opposition candidates, which reduced their chances of victory.

Pre-election struggle has become a formidable political confrontation. However, sharp political battles did not lead to any fights on the political, ethnic or religious grounds that took place in other Soviet republics. Attempts of the authorities to sow the atmosphere of uncertainty and fear in the society before the elections, in order to elect their representatives to the parliament, caused a resolute opposition from the democratic forces in order to maintain the civil peace.

In general, the parliamentary election campaign of 1990 demonstrated the political maturity of the opposition forces, their commitment to democratic principles, and the willingness to uncompromising struggle for state sovereignty of Ukraine, this time as an anti-communist parliamentary opposition in the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR.

Key words: Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, Pestroika, electoral legislation, political opposition, Democratic bloc of Ukraine, election campaign.

REFERENCES

- Analitychnyi material Lvivskoho obkomu partii “Krytychni zauvazhennia do okremykh materialiv”. Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO). Fond f-P-3, opys 62, sprava 801. (in Ukrainian).
- Batenko, Taras. *Opozytsiina osobystist: dryha polovyna XX st. Politychnyi portret Bohdana Horynia*. Lviv: Kalvaria, 1997. (in Ukrainian).
- Bilas, Ivan. *Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917–1953. Knyha persha*. Kyiv: Lybid, 1994. (in Ukrainian).
- Chornovil, Viacheslav “Vystup pid chas bolotuvannia na posadu Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR 29 travnia 1990.” *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR* (1990): 59.
- Chornovil, Viacheslav. *Moia peredvyborna prohrama. Nacherk*. Lviv: Rotapryntne vydannia bez vykhidnykh danykh, 1989. (in Ukrainian).

- Dosvitni vohni*. Berezen 1990. (in Ukrainian).
- Holos vidrozhennia. Vydannia Ukrainiskoi helsnskoï spilky*. Berezen 1990. (in Ukrainian).
- Informatsia pro deiaki podii Lvivskoi oblasti. 16 lystopada 1989. DALO. Fond f-P-3, opys 62, sprava 525. (in Ukrainian).
- Informatsia pro deiaki podii Lvivskoi oblasti. DALO. Fond f-P-3, opys 62, sprava 525. (in Ukrainian).
- Informatsia pro naradu predstavnykiv nyzovykh NRU. 20 hrudnia 1989. DALO. Fond f-P-3, opys 62, sprava 803. (in Ukrainian).
- Informatsiine povidomlennia Presovoi sluzhby Ukrainy. Tsentralnyi Derzhavnyi Arkhiv Hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy). Fond 270, opys 1, sprava 81. (in Ukrainian).
- Informatsiya o mitingakh, sostoiavshykhisia v respublike 25 fevralia 1990 g. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2767. (in Russian).
- Informatsiya o mitingakh, sostoyavshykhisia v respublike 23 fevralia 1990 g. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2767. (in Ukrainian).
- Informatsiya o plenumе TsK KPU. TsDAHO. Fond 1, opys 32, sprava 2725. (in Russian).
- Informatsiya ob obshchestvenno-politicheskoi obstanovke v oblasti. Derzhavnyi Arkhiv Kharkovskoi oblasti. Fond P-2, opys 207, sprava 659. (in Russian).
- Informatsiya po ugovnym dielam, nakhodiashchimsia v proizvodstve organov prokuratury v UVD Lvovskoi oblasti, sviazanykh s narusheniyami obshchestvennogo poriadka. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 539. (in Russian).
- Karpatska Ukraina. Nezalezhne vydannia Mukachivskoi terytorialnoi filii UHS*. Berezen 1990. (in Ukrainian).
- Krytychni zauvazhennia do okremykh peredyborchykh materialiv. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 801. (in Ukrainian).
- Literaturna Ukraina*. 8, 15 lutoho 1990. (in Ukrainian).
- Lyst u Lvivskiyi obkom Kompartii Ukrainy Brodivskoi hrupy NRU vid 11.10.1989 r. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 558. (in Ukrainian).
- Materialy OK KPU “O vybornoi kampanii”. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 803. (in Russian).
- Na ruini. Shchotyzhnevyyk kyivskoi filii UHS*. 11–18 bereznia 1990. (in Ukrainian).
- Nezalezhnist. Spetsvypusk UNDL i Transnatsionalnoi radykalnoi partii*. Traven 1989. (in Ukrainian).
- O nekotorykh tendentsiyakh razvitiya negativnykh proyavlenii v respublike i o merakh ikh preduprezhdeniya. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2872. (in Russian).
- Ob obostrenii obshchestvenno-politicheskoi obstanovki v Chernigovskoi oblasti. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2899. (in Russian).
- Ob obshchestvenno-politicheskoi obstanovke v respublike v khode izbiratelnoi kampanii. Yanvar –fevral 1990 g. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2725. (in Ukrainian).
- Obrashcheniye kandidata v deputaty Verkhvnogo Sovieta USSR V. Chernovola k russkomu naseleniu Ukrainy. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 801. (in Russian).
- Platforma Lvivskoi kraiovoi orhanizatsii NRU do vyboriv narodnykh deputativ URSR. DALO. Fond f-P-3, opys 62, sprava 608. (in Ukrainian).
- Pravitelstvennaya telegramma narodnogo deputata SSSR A. Yaroshynskoi TsK KPU V. Ivashko. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2767. (in Russian).
- Pro deiaki tendentsii rozvytku hromadsko-politychnykh formuvan na Ukraini. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 863. (in Ukrainian).

- Pro hromadsko-politychnu obstanovku u Rivnenskii oblasti vid 27 liutoho 1990 r. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2872. (in Ukrainian).
- Pro partiino-politychne zabezpechennia vyboriv narodnykh deputativ URSS. Informatsia sekretaria obkomu V. Shevchuka. DALO. Fond P-1, opys 39, sprava 27. (in Ukrainian).
- Prohramy kandydativ u narodni deputaty S. Khmary, I. Derkacha. DALO. Fond f-P-3, opys 62, sprava 804. (in Ukrainian).
- Prohramy kandydativ u narodni deputaty URSS. DALO. Fond P-3, opys 62, sprava 804. (in Ukrainian).
- Radianska Ukraina*. 7, 24 sichnia, 3, 11, 20, 21 liutoho 1990. (in Ukrainian).
- Soglasie (Vilnius)*. 19–12 fevralia 1990. (in Russian).
- Spadshchyna. Informatsiyni visnyk molodizhnoho istoryko-prosvitnytskoho tovarystva "Spadshchyna"*. Zhovten 1990. (in Ukrainian).
- Spravka o podgotovke i provedenii vyborov narodnykh deputatov USSR 4 marta 1990 g. TsDAHO Ukrainy. Fond 1, opys 32, sprava 2746. (in Russian).
- Svobodnoye slovo. Organ partii Demokraticheskiiy soyuz*. 14 noyabria 1989. (in Russian).
- Ternove pole*. Berezen 1990. (in Ukrainian).
- Trybuna lektora*. Serpen 1990. (in Ukrainian).
- Ukrainske yunatstvo*. Liutyi 1990. (in Ukrainian).
- Vihky diialnosti oblasnoi orhanizatsii Ukrainskoi Respublikanskoi Partii. Derzhavnyi Arkhiv Ternopilskoi oblasti. Fond R-3447, opys 1, sprava 1. (in Ukrainian).
- Vyborchi manifest Demokratichnoho bloku Ukrainy. TsDAHO Ukrainy. Fond 270, opys 2, sprava 3. (in Ukrainian).
- Za narodnyi parlament. TsDAHO Ukrainy. Fond 270, opys 2, sprava 3. (in Ukrainian).
- Zvernennia Velykoi Rady NRU do vybortsiv u zviazku z stvoreniam Demokratichnoho bloku Ukrainy. TsDAHO Ukrainy. Fond 270, opys 1, sprava 82. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 4.07.2015

Прийнята до друку 21.12.2015

